УДК 262.1-055(477.41)

В.С. Таціенко

СІМ'Я ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядається сімейний побут православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в XIX – на початку XX ст. Зроблено спробу проаналізувати один з головних аспектів повсякденного життя – шлюбно-сімейні стосунки осіб духовного стану, зокрема умови укладення шлюбів, взаємини між подружжям, виховання дітей. Звертається увага на сімейне законодавство Російської імперії. З'ясовано, що безшлюбність парафіяльного духовенства сприймалася виключно як негативне явище, шлюби укладались, як правило, всередині духовного стану, часто з прагматичних розрахунків. Акцентується увага на родинному укладі.

Ключові слова: *православне парафіяльне духовенство, Київська єпархія, шлюб, сім'я, консисторія, Св. Синод.*

Останнім часом одним з актуальних напрямів історичних досліджень є повсякденність. У зв'язку з цим, актуальності набуває вивчення сімейного життя різних соціальних верств, зокрема православного парафіяльного духовенства. Сучасні історики Т. Г. Леонтьєва [4], Б. М. Миронов [5], Н. Г. Пилипенко, Л. Ю. Посохова [12], Б. О. Опря [10], зверталися до питання шлюбно-сімейних стосунків та родинного побуту парафіяльного кліру, однак загалом окреслена проблема є малодослідженою та потребує подальшого розпрацювання.

За православною канонічною традицією для юнака духовного стану одруження було обов'язковим. Тому випускник семінарії перед отриманням місця служби спочатку мав знайти наречену. Безшлюбність парафіяльного духовенства засуджувалась і сприймалася виключно як негативне явище. Варто зауважити, що рукопокладений у священицький сан (священик, диякон) одружуватись вже не міг [18, с. 183]. Церковнослужителі ж мали право вступати в шлюб, перебуваючи на посаді причетника.

Умовами для одруження були: досягнення 18-річного віку для юнаків та 16-річного для дівчат, розумове здоров'я, дозвіл батьків чи опікунів, взаємна згода (заборонялось примушування до вступу в шлюб), відсутність родинних зв'язків [18, с. 183-184, 187] та духовної спорідненості [20, арк. 90]. Юнак, який бажав одружитися, обов'язково звертався за дозволом до єпархіального архієрея, і у випадку позитивного вирішення духовна консисторія видавала спеціальне свідоцтво – білет на вступ у шлюб [15, с. 108; 27, арк. 1-40]. Одруження без згоди єпархіального керівництва тягнуло за собою серйозне покарання. Наприклад, студент Київської духовної семінарії С. Августинович за те, що 1841 р. одружився «сам по собі, без дозволу начальства і благословення батьків» був виключений не тільки з семінарії, а й духовного стану, хоча шлюб було визнано дійсним [29, арк. 6, 19 зв., 23].

Шлюби укладались, як правило, всередині духовного стану, за чим слідкувала вища церковна влада. Прикладом тому є донесення благочинного Васильківського повіту П. Зражевського до Св. Синоду про те, що діти священно- і церковнослужителів, які закінчили навчання в Київській академії, не бажали одружуватись на дівчатах з духовного стану, а «лестячись на придане, вступають у шлюб з доньками київських м'ясників, шевців і навіть поміщицьких підданих». Внаслідок чого доньки клірників виходили заміж за кріпаків і втрачали свої станові привілеї. Св. Синод 21 квітня 1804 р. видав указ про заборону таких шлюбів з метою користолюбства [21, арк. 2-3]. Ще одним яскравим прикладом такого контролю було взяття підписки 1821 р., посилаючись на указ 1804 р., з дячка містечка Кагарлика Київського повіту В. Блажевського, що він «крім священно- і церковнослужительских ні на кому з наречених іншого нижчого стану не буде одружуватись під загрозою не досягнення вищого сану» [22, арк. 3-4]. Проте і надалі священно- та церковнослужителі нерідко вступали у шлюб з представницями інших станів.

Кандидат на священицьку посаду не міг одружитись на вдові, розлученій жінці чи тій, що звинувачувалась у перелюбі. Окрім того, наречена священика мала володіти багатьма моральними чеснотами, бути порядною, чесною, вірною, ввічливою, шанувати чоловіка, не сперечатися з ним, особливо при сторонніх [17, с. 396]. Деякі дівчата не надто бажали одружуватись з майбутніми священиками, оскільки розуміли, що це означало для них відмову від світського та інтелігентного товариства, від невинних розваг і веселощів, альтернативою котрих мало стати занурення у господарські справи й сімейні турботи [10, с. 150]. За умови одруження священно-, церковнослужителя на представниці іншого суспільного стану, вона переходила в духовний стан та отримувала всі його права і зберігала їх за собою навіть залишившись вдовою [18, с. 24]. Часто після смерті чоловіка родина залишалась у скрутному матеріальному становищі, виходом з якого могло бути нове заміжжя [28, арк. 1, 10]. Варто відзначити, що в такому разі за тодішнім законодавством жінка могла втратити свій привілейований статус і перейти в стан, до якого належав її чоловік [18, с. 24].

Звичною практикою було отримання священиком парафії разом з дружиною. Адже часто місця закріплювалися як за синами, так і за доньками заштатних, покійних кліриків. Якщо місце залишалося за донькою, то вона мала вийти заміж лише за семінариста, який отримував парафію як придане. У такому випадку Київська духовна консисторія зверталася до семінарського правління для повідомлення студентам-випускникам чи не бажали вони, одружившись, отримати вакансію [33, арк. 2-14]. Це був один із видів соціальної допомоги, оскільки на утриманні священика була сім'я дружини. Поширеним варіантом одруження були домовленості між батьками та родичами [4, с. 46].Таким чином, часто шлюб укладався з прагматичних розрахунків, а почуття відходили на другий план. Тому сучасники, в тому числі і з середовища духовенства, порівнювали сватання і сам шлюб з угодою. Однак, обов'язковість одруження до отримання місця, раціональність у виборі майбутньої дружини могли негативно позначатися на сімейному житті [4, с. 47; 15, с. 108] та виконанні духовенством своїх обов'язків. Варто наголосити, що така модель укладання шлюбу в той час сприймалась як звична і аж ніяк не етична.

А 17 червня 1871 р., відповідно до закону 1869 р., що юридично ліквідовував станову замкнутість, роз'яснювалось, що сини священно- і церковнослужителів, які не навчались в духовних навчальних закладах та не були членами причтів, могли вступати до шлюбу на загальних умовах, не питаючи дозволу єпархіального керівництва. Однак, для членів причтів або учнів духовних навчальних закладів отримання такого дозволу було обов'язковим. При цьому зазначалось, що соціальна приналежність нареченої не має значення [13, с. 139-140]. Все ж надалі суспільна відособленість духовенства продовжувала зберігатися, що підтримувалось і вищим церковним керівництвом. Свідченням того є публікації в церковній періодиці, де наголошувалось, що кандидатам на священство не варто обирати наречену з мирянок, оскільки вони поступаються особам з духовних родин, і «в багатьох випадках дружина священика із світських стає перешкодою в його пастирській діяльності» [14, с. 111-114].

Якщо мирянам за тогочасними правовими нормами дозволялось одружуватись тричі [18, с. 186], то для священнослужителів був дозволений лише один шлюб. Якщо священнослужитель бажав одружитись вдруге, обов'язково мав відмовитись від сану. Проте, до цього категорично негативно ставилась церковна влада та й на перешкоді стояло світське законодавство. Адже у такому випадку крім втрати станових прав, дияконам заборонялося вступати на державну службу шість, священикам – десять років [16, с. 62-63]. В разі смерті дружини вони мали залишатися вдівцями, утримуючись від спокус плоті. Це перетворювалось на проблему, коли залишалися малолітні діти, які потребували материнської уваги. До того ж навряд чи чоловік міг приділяти належну увагу дітям з огляду на господарські турботи та часті відлучки з дому для виконання треб, про що справедливо зазначав дячок М. Хмилевський у проханні на вступ у другий шлюб [24, арк. 1]. У такому випадку важко було обійтися без прислуги, яка брала на себе хатню роботу та займалася вихованням дітей. Єпархіальна адміністрація слідкувала, щоб це були порядні жінки, аби не допустити інтимних стосунків та втрати авторитету священика. А на сторінках церковної

періодики наголошувалось на необхідності максимальної коректності самотнього священика щоб серед парафіян не виникали підозри та пересуди про недозволені стосунки. Аби цього уникнути, вдівцям рекомендувалось запрошувати для допомоги жінку-родичку похилого віку [10, с. 146].

З другої половини XIX ст. в середовищі духовенства все частіше лунала думка про ліквідацію заборони на другий шлюб. Все ж будь-яка аргументація на користь цього категорично не сприймалася і засуджувалась церковним керівництвом. Це подавалося як проникнення «згубного духу», моральна слабкість, нерозуміння притаманного православ'ю подвижництва, не готовності жити за ученням Євангелія. Священик зобов'язувався з гідністю зносити всі життєві негаразди. Однак, категорична заборона на друге одруження призводила до того, що деякі священнослужителі мали коханок. Наприклад, диякон-вдівець с. Матусів Черкаського повіту М. Кейзер мав інтимні стосунки з донькою покійного священика, виключеною з духовного стану за розпусту. Як наслідок у 1843 р. йому назавжди заборонили священнослужіння і перевели на дячківську посаду до с. Шендеринців Звенигородського повіту [30, арк. 7]. Траплялись випадки, коли священно- і церковнослужителі не лише мали недозволені стосунки, а й позашлюбних дітей. Наприклад, у 1841 р. в цьому звинувачувався священик с. Шабастівки Липовецького повіту Крижановський [32, арк. 1-3].

Аморальна поведінка була серйозним порушенням канону. Така категоричність закріплювалась і в «Статуті духовних консисторій»: «Ніхто, виявлений в порушенні цнотливості чи святості шлюбу не може залишатися в духовному стані, виключається з нього» [19, с. 77].

Церковнослужителі мали право на другий шлюб [24, арк. 1-4], але втретє одружуватись заборонялось, хіба що за умови виходу з духовного стану. Показовою є архівна справа дячка с. Шулякова Таращанського повіту І. Горбачевського, який у 31 рік, вдруге овдовівши, залишився з чотирма малолітніми дітьми. Не маючи нікого з рідних, хто міг би допомогти у вихованні та замінити матір, він у 1878 р. просив дозволу на третій шлюб. Київська духовна консисторія відповіла, що в званні причетника він не може його отримати «як невідповідний правилам церковним». Якщо ж одруження І. Горбачевський вважав для себе необхідним, то мав перейти з духовного стану в світський. Так як він все ж вирішив одружитись, то був звільнений з дячківської посади і отримав дозвіл на шлюб з накладенням єпитимії [26, арк. 1, 7, 13].

Розлучення було можливим за наступних обставин: 1) за проханням одного із членів подружжя у випадку доведеного перелюбу. 2) Нездатності чоловіка або дружини до подружнього життя. Проте для розірвання шлюбу з цієї причини необхідно, щоб пройшло не менше трьох років від часу вінчання, а також проводилось медичне обстеження. Однак, на практиці подібні прохання далеко не завжди завершувалась розлученням. 3) Притягнення до кримінальної відповідальності когось із подружжя. 4) У випадку безвісної відсутності чоловіка або дружини [18, с. 195]. Варто наголосити, що до розірвання шлюбу в середовищі духовенства, церковне керівництво ставилося дуже категорично, тому це були радше поодинокі випадки. Так, за даними перепису 1897 р. в Київській губернії-єпархії з усіх клірників розлученими були лише 8 осіб (2 чоловіки та 6 жінок) [11, с. 82]. Церковна адміністрація не поспішала задовольняти такі прохання, навіть за аморальної поведінки дружин священно- і церковнослужителів [23, арк. 2, 19].

Безумовно, домінуючу роль у родинних стосунках відігравав чоловік, що було закріплено і в сімейному законодавстві Російської імперії. Та й відповідно до православної традиції дружина мала коритися чоловіку, виявляти терпіння. Матушка повинна була відповідати за атмосферу в сім'ї, затишок у домі [12, с. 148]. Сім'я священика була предметом особливої уваги і критики парафіян, адже мала слугувати взірцем та прикладом для інших. Священик мав бути простим, поміркованим у домашніх справах, уникати крайнощів і всіляко утримуватись від гніву тощо. Релігійність в його сім'ї повинна в дійсності, а не тільки зовнішньо, панувати над усім, бути сенсом життя [8, с. 7]. У родинах духовенства суворо дотримувались молитовного обряду, кожне вживання їжі щоденно супроводжувалось молитвою, обов'язковим було дотримання постів [4, с. 48], за чим особливо слідкував священик як голова сім'ї, адже був відповідальним за її духовність. Це

вимагалося навіть від прислуги [17, с. 395]. У піст, крім обмежень в їжі, бажано було утримуватися від подружніх стосунків. Порушення цієї норми вважалося серйозним гріхом, а зачаття дитини у період посту – аморальним [10, с. 153].

Гармонійні сімейні стосунки значною мірою залежали від молодої дружини. Адже якщо процедуру пошуку нареченого та подальше життя у ролі сільської матушки вона сприймала як обмеження свободи вибору, то це негативне ставлення переносила і на чоловіка. Якщо ж наречена бачила своє майбутнє у виконанні важливої місії допомагати в усьому своєму чоловікові, то це усвідомлення наповнювало її життя глибоким внутрішнім змістом [10, с. 149]. Адже на матушку покладався обов'язок бути постійною підтримкою священика, порадницею, особливо для жінок релігійної громади, прикладом для вірян у постійному відвідуванні церкви, дотриманні постів, шануванні релігійних свят. Однак, вона не мала забувати, що її головні обов'язки стосувалися сім'ї, а не парафії чоловіка [8, с. 3]. Навіть зовнішній вигляд дружини клірика мав бути відповідним. Матушка мала дотримуватись скромності, стриманості в одязі, прикрасах, особливо засуджувалось ходіння з непокритою головою [6, с. 570-573; 7, с. 593-596].

Втрата дружини важко переживалася клірикаами. Зокрема, диякон К. Новохацький після смерті дружини близько 10 років перебував у монастирі [25, арк. 35, 39-40]. Такий вибір священнослужителя, очевидно є свідченням гармонійного подружнього життя.

Однак траплялось, що сімейні стосунки не складались. Необхідність одруження до рукопокладення, прагматичність у виборі нареченої, отримання дружини з парафією, неможливість розлучення могли негативно впливати в подальшому і на подружнє життя, що перетворювалось на постійні конфлікти. Іноді траплялись випадки, коли клірики поводили себе вкрай жорстоко по відношенню до дружин. Так, А. Суський – священик с. Макалевич Радомишльського повіту звинувачувався у побитті вагітної дружини, що стало причиною передчасних пологів та її смерті [31, арк. 1].

За даними Б. Миронова, духовенство було найбільш багатодітним станом тогочасного суспільства. Це пояснювалось обов'язковим, раннім одруженням, відносною матеріальною забезпеченістю (особливо з другої половини XIX ст.) та негативним ставленням (з релігійних мотивів) до засобів, які обмежували дітонародження. Все ж середня величина сім'ї білого духовенства в Російській імперії складала 5,17 людини [5, с. 224].

Ставлення до дітей у родинах духовенства мало традиційний для тогочасного суспільства характер. В них бачили перш за все продовжувачів роду і опору в старості. Вихованням дітей займалася в більшості мати. Вона слідкувала, щоб діти були одягнуті, нагодовані, стежила за їх станом здоров'я [12, с. 149]. У священиків, зайнятих богослужіннями, виконанням треб і особливо господарством, на це залишалося мало часу [2, с. 254].

Важливе місце займало навчання дітей грамоті та співу. Адже діти мали отримати бодай елементарну підготовку перед вступом до духовного училища чи Київського жіночого училища духовного відомства, яка полягала у вмінні читати, писати, рахувати, знанні основних молитов.

Особлива увага в сім'ї приділялася релігійному вихованню дітей, яких на богослужіння в церкву приносили ще немовлятами, потім вони мали відвідувати навіть ранні служби, допомагати в церкві [4, с. 48]. Ще змалку дитину ознайомлювали з основними релігійними поняттями, згодом вчили молитви, розвиваючи почуття набожності та релігійності, виховували повагу до старших, небайдужість до отримання освіти. Важливим у вихованні дітей був приклад батьків у відвідуванні церкви, дотриманні молитовного обряду, шануванні релігійних свят. Діти разом з дорослими також мали дотримуватись постів [3, с. 395-397]. Таким чином, сини кліриків ще змалку готувались до здобуття духовної освіти та продовження справи батьків. Та й серед духовенства обстоювалась думка, що саме у сім'ї священика виховуються «істинні пастирі». «Жодна інша сім'я, наприклад чиновника, торгівця, міщанина, заможного селянина та ін. не має сприятливих умов для формування і розвитку тих якостей, які повинен мати пастир церкви Христової» [1, с. 680].

На шпальтах «Руководства для сельских пастырей» наголошувалось на необхідності виховання батьками внутрішньої релігійності дитини, а не привчати лише до зовнішнього її вираження – бити поклони, хреститись, відвідувати церкву без належного розуміння [9, с. 401].

Парафіяльному духовенству навіювалась думка про шкідливість спілкування їх дітей із селянськими. Оскільки вважалось, що таким чином вони непомітно переймали багато звичок грубого селянського укладу [2, с. 255-258].

Таким чином, наявність сім'ї для парафіяльного духовенства була обов'язковою. Визначальне місце у духовній сім'ї займало релігійне виховання дітей. Родини кліриків мали служити зразком та прикладом для парафіян і такі стосунки між подружжям не були вийнятковими. Однак, не варто надмірно ідеалізувати сімейний побут духовного стану, адже йому були притаманні ті ж вади, що й іншим станам суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Где и как воспитываются истинные пастыри? // Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1899. – № 18. – С. 680-682.

2. Домашнее воспитание детей духовного звания // Руководство для сельских пастырей (далі – РдСП). – 1861. – № 10. – С. 253-267.

3. Духовная семья, как помощница духовной школы в деле приготовления кандидатов священства // РдСП. – 1902. – № 14. – С. 391-399.

4. Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России / Т. Г. Леонтьева // Женщины. История. Общество. – Вып. 1. – Тверь, 1999. – С. 43-52.

5. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов : в 2 т. – Т. 1. – СПб., 2003. – 548 с.

6. Нашим матушкам // КЕВ. – 1904. – № 24. – С. 570-573.

7. Нашим матушкам // КЕВ. – 1904. – № 25. – С. 593-596.

8. О домашней жизни пастыря церкви // РдСП. – 1891. – № 18. – С. 1-7.

9. Одна из главных причин бегства семинаристов из духовного звания // РдСП. – 1905. – № 33. – С. 399-406.

10. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.): дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Б. О. Опря. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 275 с.

11. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел, 1904. – Т. XVI : Киевская губерния.– XII, 288 с. 12. Пилипенко Н. Г. Сім'я парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст. / Н. Г. Пилипенко, Л. Ю. Посохова // Краєзнавство. – № 1-4. – 2005. – С. 146-150.

13. Правительственные распоряжения // КЕВ. – 1871. – № 14. – С. 139-140.

14. Практический совет по адресу кандидатов священства // РдСП. – 1905. – № 4. – С. 110-114.

15. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов) / С. В. Римский. – М., 1999. – 568 с.

16. Свод законов Российской империи, издания 1857 года. – Том девятый : Законы о состояниях. – СПб., 1857. – 477, 88 с.

17. Тихомиров Г. Частная жизнь пастыря церкви / Г. Тихомиров // РдСП. – 1900. – № 35. – С. 385-396.

18. Указатель законов о властях и установлениях духовных / сост. С. Колоколов. – М., 1852. – 578 с.

19. Устав духовных консисторий. – СПб: Синодальная типография, 1843. –134, 56 с.

20. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 13. – Спр. 103.

21. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 111. – Спр. 56.

22. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 255. – Спр. 54.

23. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 376. – Спр. 46.
24. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 736. – Спр. 215.
25. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 768. – Спр. 18.
26. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 768. – Спр. 413.
27. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 791. – Спр. 15.
28. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 849. – Спр. 32.
29. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 880. – Спр. 208.
30. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 885. – Спр. 8.
31. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 955. – Спр. 11.
32. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 4216.
33. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 6. – Спр. 502.

Тациенко В.С. Семья православного приходского духовенства Киевской епархии в XIX – начале XX в.

В статье рассматривается семейный быт православного приходского духовенства Киевской епархии XIX – начала XX в. Сделана попытка проанализировать один из главных аспектов повседневной жизни – брачно-семейные отношения лиц духовного состояния, в частности, условия заключения браков, отношения между супругами, воспитание детей. Обращается внимание на семейное законодательство Российской империи. Выяснено, что безбрачие приходского духовенства воспринималась исключительно как негативное явление, браки заключались, как правило, внутри духовного сословия, часто из прагматических расчетов. Акцентируется внимание на семейном укладе.

Ключевые слова: *православное приходское духовенство, Киевская епархия, брак, семья, консистория, Св. Синод.*

Tatsiyenko V.S. Family life of the orthodox parish clergy of the Kyiv eparchy in the 19th – early 20th century.

The article deals with the family life of the Orthodox parish clergy of Kyiv Eparchy in the 19th – early 20th century. It presents the attempts to analyze one of the main aspects in daily life of the clergy that is marriage and family relations, children education and the conditions of marriage organizing in particular. The family law of the Russian Empire is paid attention to. It has been found that the celibacy of the parish clergy was perceived only as a negative phenomenon and as a rule marriages were often constituted between the members of the clergymen's families because of pragmatic reasons. Family lifestyle has been enlightened in the article.

Key words*: the Orthodox parish clergy, Kyiv Eparchy, marriage, family, consistory, Saint Synod.*

УДК 94(477.46)«18»

Ю.О. Ярцун

ДОЗВІЛЛЯ УМАНСЬКОЇ ШЛЯХТИ У XIX СТ.

У статті досліджуються характерні особливості дозвілля шляхти міста Умані у XIX ст. в світлі мемуарної літератури та архівних джерел. Автором зроблено спробу змалювання його загальної картини з урахуванням різниці між дозвіллям щоденним та дозвіллям вихідних і святкових днів. Звернено увагу на відмінності між чоловічим, жіночим та дитячим дозвіллям. Показано вплив міста на специфіку дозвілля місцевої шляхти. Наголошено, що поразка польських національно-визвольних повстань призвела до посилення контролю над дозвіллям, його політизації та, як наслідок, до зміни його характеру.

Ключові слова: *шляхта, XIX ст., мемуарна література, дозвілля, Умань, ярмарки.*